

M. M. Dov, Nizami.

(Əvvəli ötən sayımızda)

Ağdərədə fəaliyyət göstərən erməni terrorçuları çirkin niyyətlərini reallaşdırmaq üçün SSRİ qoşun bölmələrinə də hücum etməkdən çəkinmirdilər. Belə ki, 1991-ci il avqustun 12-də Ağdərə rayonundakı Aterk kəndində erməni quldurları SSRİ Daxili İşlər Nazirliyi daxili qoşun bölmələrinin 41 zabiti və sırası əsgərini, o cümlədən çoxlu hərbi texnika və sursat ələ keçirmişlər [23].

Beynəlxalq birliyin, xüsusən böyük dövlətlərin oyuncaq «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın elan edilməsinə loyallıq münasibəti erməni separatçıları daha da şirnikləndirdi. Onlar hərbi əməliyyatları genişləndirdilər. 1991-ci ilin sonunda Rusiya ilə Ermənistan arasında «Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında müqavilə» bağlanması Rusiyaya Dağlıq Qarabağ ermənilərini Azərbaycana qarşı açıq-aşkar silahlandırmaq imkanı verdi.

1991-ci il sentyabrın 19-da erməni quldurları Ağdərə rayonunun İmarət-Qərvənd kəndinə basqın etmişlər. Kənd sakini Z.Əliyeva qətlə yetirilmiş, bir neçə yaşayış evi yandırılmışdır. Erməni quldurları Kəndin otlaq sahələrindən xeyli miqdarda mal-qara aparmışdır [25].

Ağdərədə fəaliyyət göstərən erməni terrorçuları terrorun bütün üsulundan istifadə edirdilər. Girovgötürmə, sui-qəsd, pusquda dayanaraq hücum etmə və sair erməni quldurlarının istifadə etdiyi ənənəvi üsullar idi. Məsələn, 1991-ci il oktyabrın 19-da erməni quldurları Ağdərə rayonunun Sırxavənd kəndi yaxınlığında gizlənərək yük maşınına hücum etmişlər. Nəticədə sürücü N.bəşirov ölmüş, A.Həsənov isə ağır yaralanmışdır. Yük maşını, oradakı ərzaq ələ keçirilmiş, yarı A.Həsənov isə girov götürülmüşdür.

Erməni terrorçuları yerli əhalini vahimədə saxlamaq, onları qorxudaraq dədə-baba yurdlarından didərgin salmaq üçün girov götürmə üsulundan daha çox istifadə edirdilər. Onlar girovlarla qaba rəftar edir, döyür, incidir, alçaldır və heç vaxt sağalmayan yaralar vuruldu. Erməni vandalları adətən girovları böyük məbləğdə pula dəyişirdilər. Məsələn, 1990-cı il oktyabrın 22-də Ağdərə rayonunun ərazisində erməni quldurları 4 azərbaycanlı girov aparmışdır. 1991-ci ilin oktyabrında girovları buraxmaq və yaraqlıları tərkisilah etmək məqsədilə xüsusi təyinatlı milis dəstəsinin əməkdaşları əməliyyat aparmışlar. Yaraqlılar

Ağdərədə erməni vandalizmi

ciddi müqavimət göstərmişlər. Atışma 1 saata yaxın davam etmişdir. Milis işçiləri mərdlik və qəhrəmanlıq göstərərək girovları azad etmiş, üstəlik 9 qulduru yaxalaya bilmişlər. Hadisə yerində 9 avtomat, xeyli tapanca, qumbara, partladıcı maddə və başqa döyüş sursatı tapılmışdır. Təəssüflər olsun ki, ağır işgəncələrə məruz qalan girovlardan ikisi vəfat etmişdir.

1991-ci il dekabrın 8-də Brest şəhəri yaxınlığındakı «Viskuli» mehmanxanasında Belarus, Rusiya Federasiyası və Ukrayna rəhbərləri Müstəqil Dövlətlər Birliyi yaradılması haqqında müqavilə bağladılar və SSRİ-nin beynəlxalq subyekt kimi varlığına son qoyulduğunu elan etdilər. Dekabrın 25-də Qorbaçov SSRİ Prezidenti vəzifəsindən istefa verdi. Beləliklə, hüquqi cəhətdən SSRİ-nin varlığına son qoyuldu. Bundan sonra Dağlıq Qarabağda, o cümlədən, Ağdərə ərazisində erməni vandalizmi daha da dərinləşdi. Belə ki, 1991-ci il dekabrın 25-dən 26-na keçən gecə Ağdərə rayonunun Umudlu, Baş Güneypəyə İmarət-Qərvənd, Manikli kəndləri raket və artilleriya atəsinə tutulmuşdular. Dinc sakinlər yaralanmış və həlak olmuşdur. Bir sıra yaşayış binaları zədələnmiş, dağıdılmış və yanmışdır.

Həmin il dekabrın 27-də erməni silahlı birləşmələri Ağdərə ərazisindən Papravənd kəndinə basqın etmişlər. Kənd sakinlərindən yaralananlar və ölənlər qeydə alınmışdır. Bəzi yaşayış evləri zədələnmiş və yanmışdır. Həsən Sarıyevin rəhbərlik etdiyi kənd müdafiə dəstəsinin üzvləri azğınlaşmış düşməni geri oturtmuş onları bir sıra atəş nöqtələrini məhv etmişlər [26].

1991-ci il dekabrın 29-da erməni hərbi birləşmələri yenidən böyük bir qüvvə ilə Ağdərə rayonunun azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə hücum etmişlər. Şiddətli döyüş başlanmışdır. Nəticədə 16 nəfər ölmüş, milli ordunun 12 hərbi qulluqçusu itkin düşmüşdür. Qarabağda, sərhəd rayonlarında vəziyyət gündən-günə gərginləşir, şiddətli döyüşlər ara vermirdi [27].

1992-ci ilin ilk altı ayında Azərbaycan Ordu Quruculuğunda xeyli irəliləmələr müşahidə edildi. Belə ki, Dövlət Müdafiə Komitəsinin təsis edilməsi, «Hərbi tribunal haqqında», «Azərbaycan Respublikasında hərbi xidmətə çağırışın əsasları haqqında» və «Hərbi xidmət haqqında» qanunların qəbul edilməsi ordumuzun yenidən qurulmasına və möhkəmlənməsinə şərait yaratdı. Eyni zamanda, Azərbaycanda «Milli özünümüdafiə qüvvələri» yaradılması haqqında qanun qəbul edildikdən sonra Ağdərə rayonunun azərbaycanlılar yaşayan kəndlərində yerli əhalidən ibarət könüllü ərazi özünümüdafiə dəstələri yaradıldı. Ağdərədə yaradılmış belə dəstələrdən biri «Kolanı qisasçı dəstəsi» idi.

Bu təşkilat hökumət biganəliyinin yaratdığı boşluğu doldurmaq və kənd cavandarını birləşdirmək məqsədiylə yaranmışdı. Əsas təşkilatçı və rəhbəri Vaqif İbrahim oğlu Sarıkişiyev idi. Təşkilat 100-ə qədər şəxsi birləşdirərək erməniləri daim vahimə altında saxlayırdı. Onun əsas planlarını Aliyev Möhü, İsmayıl və Rəfayıl Həsənov qardaşları hazırlayıb həyata keçirirdilər. İsmayıl Həsənov 21 gün ermənilərin işgəncələrinə məruz qalan ilk azərbaycanlı idi.

12 mart 1992-ci il Manikli-Sırxavənd cinahlarından və «Sığnaq» yaylasında

ağır texnika və on minlik qüvvə ilə hücum keçən düşmən səhərə yaxın, yalnız Baş Güneypəyə postunu ələ keçirmiş və yerli qüvvələrin müqaviməti ilə geri atılmışdı. Əsas gücü cinahlara verən düşmənin saat 10-dək 11 zirehli texnikası mina sahəsində partlamış onlarla əsgəri məhv edilmişdi. Əsir ermənilərin dediyinə və erməni qərarqahlarının Xankəndinə verilən radioqramlarında aydın olmuşdu ki, düşmən 268 nəfər canlı qüvvə 11 zirehli texnika itirmiş və bütün mövqelərdən yerli özünümüdafiə dəstələrinin gücü ilə vurulub çıxarılmışdı. Sırxavənd cinahının yarıması başqa kəndlərin mühasirə həlqəsini daraltsa da kəndlər 14 saat müddətində çarpışaraq düşməni kəndə buraxmamış, lakin arxadan kömək gəlmədiyi və axşam düşdü-yü üçün mövqeləri tərk etməyə məcbur olmuşdu. Ermənilərin bu döyüşə böyük itki verməsini 14 martda Yerevanda, Qarabağda gedən müharibə əleyhinə olan nümayişlər də sübut edir. Xatırladı- rıq ki, ermənilər yalnız bu zaman müharibə əleyhinə mitinqə çıxmışdılar. Azərbaycanlılar ilk dəfə düşməne ağır zərbə vurmağa müvəffəq olmuş, lakin arxadan kömək gəlmədiyi üçün qələbəni başa çatdırı bilməmişdilər [28].

Bundan sonra ən qızgın döyüş Baş Güneypəyə və Ortay Güney kəndlərində getmişdi. Onlarla meyit ələ döyüş meydanlarında qalmış və onları çıxarmaq mümkün olmamışdı. Mühasirəni daraldan düşmən gediş-gəliş yollarını nəzarətə götürərək Baş Güneypəyəni tam mühasirəyə almış və Orta Güney özünümüdafiə dəstəsinin köməyi ilə mühasirənin yarılməsi mümkün olmuşdu.

1992-ci il iyunun 4-də erməni qəsbkarları Ağdaban və Çərəkdər kəndləri yaxınlığında Azərbaycan hərbi hissələrinin güclü müqaviməti ilə üzləşdilər. Sırxavənd, Orta və Baş Güneypəyə, Kiçan, Bəşirlər, Manikli və Qaraşlar kəndlərindən də düşmən qovulub çıxarıldı [29]. 1992-ci il iyunun 12-də Azərbaycan silahlı qüvvələri podpolkovnik N.Sadıqovun rəhbərliyi altında Ağdərədə irimiq- yaşlı hücum əməliyyatına başladı. 1992-ci ilin iyun ayı ərzində 30-a qədər kəndi düşməndən azad edildi, strateji əhəmiyyətə malik ərazilər nəzarət altına alındı. Ermənistan ekspedisiya korpusu birləşmələri və yerli erməni hərbi hissələri çoxlu canlı qüvvə (500-dən çox əsgər və zabit, o cümlədən 9 zənci) və hərbi texnika, bir təyyarə itirib meydana qaçdı [30]. Azərbaycan hərbi hissələri Xankəndin 10-15 km-nə çatmışdı. İgid Azərbaycan döyüşçüləri Kəlbəcər-Tərtər yolu üstündəki kəndləri azad etmişlər.

1992-ci il iyulun 4-9-da Azərbaycan hərbi hissələri Aterk, Çapar, Umudlu, Zəylik kəndlərini və Ağdərə şəhərini düşmənlərdən tamamilə azad etdilər.

1992-ci ilin martında ATƏM-in Minsk qrupunun təşkil edilməsi və 9 iyulda Azərbaycan tərəfinin müharibənin dayandırılması ilə müraciəti, Ermənistanın Laçın dəhlizi vasitəsilə Ağdərəyə əlavə qüvvələr və texnika gətirməsinə səbəb oldu. Nəticədə, 11-28 iyul ərzində erməni ekspedisiya korpusu qəfil əks-hücum keçərək Maqavuz, Orataq, Aterk, Çapar, Zəylik kəndlərini ələ keçirib Sərsəng Su anbarını nəzarət altına aldılar. Lakin Azərbaycan Ordusu 1992-ci ilin iyul-noyabr aylarında əks hücum keçərək Sərsəng Su bəndini azad etmiş, Drombom, Çanyataq, Gülyataq, Manik-

li, Xatınbəyli, Orta Güneypəyə, Baş Güneypəyə, Mehmanə, Çıldıran, Sırxavənd kəndlərini düşməndən təmizləmişdir.

Cəbhədəki uğursuzluqlar ölkədə siyasi vəziyyəti daha da dərinləşdirdi. İmperiyapərəst qüvvələr fəallaşdı. Dövlət çevrilişi etməyə hazırlıq məqsədilə korpus komandiri Surət Hüseynov 1992-ci ilin dekabrında qüvvələrini Kəlbəcərin strateji yüksəkliklərindən geri çəkdi. 1993-cü il yanvarın 28-də Ağdərə bölgəsindən hərbi texnikanı çıxarıb Gəncəyə gətirdi [31]. 1993-cü il fevralın 5-nə keçən gecə Ermənistan ekspedisiya korpusu Rusiyanın 7-ci ordusunun 128-ci motoatıcı alayı və kazaklardan ibarət silahlı dəstənin, o cümlədən, xarici muzduların iştirakı ilə Ağdərə istiqamətində hücum keçdi. Fevralın 15-dən 16-na keçən gecə Ağdərə-Kəlbəcər yolu düşmən tərəfindən tutuldu [32].

Müdafiə naziri R.Qazıyev və korpus komandiri S.Hüseynov vəzifələrindən kənar edildilər. Onların təsiri altında olan hərbi hissələr Müdafiə Nazirliyinə tabe olmaqdan imtina etdi. Erməni hərbi birləşmələri yaranmış vəziyyətdən məharətlə istifadə edib, 1993-cü il martın 10-dək Ağdərə bölgəsinin bir çox yaşayış məntəqələrini ələ keçirdi. Ağdərə işğal edildikdən sonra martın 20-dən həm Ermənistan, həm də Ağdərə tərəfindən Kəlbəcər güclü atəşə tutuldu [33]. Hərbiçilərimiz Ağdərə əməliyyatını Qarabağ müharibəsinin anatomiyası və məhək daşı adlandırdılar.

Beləliklə, 1993-cü ilin martında sahəsi 1705 kilometr olan Azərbaycanın Ağdərə rayonu Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən işğal edildi. İşğal zamanı rayonun 58 kəndi var idi ki, bunun 14-də azərbaycanlılar yaşayırdılar. Nəticədə rayonun azərbaycanlıların qədim yaşayış məskənlərindən olan kəndlərindən 14 mindən çox azərbaycanlı öz dədə-baba yurdlarından didərgin düşdülər. Hələ bu azmış kimi Ağdərə rayonu ləğv edilərək Kəlbəcər, Tərtər və Ağdam rayonları arasında bölüşdürülmüşdür. Onu da qeyd edək ki, müharibə dövründə 145 nəfər Ağdərə sakini şəhid olmuşdur. Xatırladaq ki, Xankəndindən 62 kilometr şimalda yerləşən Ağdərə rayonu 1930-cu ildə yaradılıb. 1960-cı ildə şəhər tipli qəsəbə 1985-ci ildə şəhər statusu alıb. 1992-ci ildə rayonun ərazisi üç qonşu rayon arasında bölüşdürüldü.

Azərbaycanın Ağdərə rayonunda zəngin faydalı qazıntı yataqları var. Qızılqazıntı yatağında 13,5 vahid sənaye ehtiyatı olan qızıl, 47,9 milyon ton mis, Mehmana yatağında sənaye ehtiyatları 37,3 milyon ton olan qurğuşun, 40,4 milyon ton olan sink, 100 milyon ton olan Dəmirli mis yatağı, Sanyataq-Gül-yataq qızıl yatağı vardı. Sənaye ehtiyatları 38080 min kub metr olan Ağdərə, 6423 min kub metr olan Şorbulaq - I, 2129 min kub metr olan Şorbulaq - II mişar daşı yatağı, 200 min kub metr olan Ağdərə gəc yatağı təcavüzkar Ermənistan tərəfindən işğal edildi [34]. Təəssüflər olsun ki, 1993-cü ildən bu günə qədər işğal olunmuş ərazilərimizin tükənməz təbii sərvətləri Rusiya, Kanada, İsveçrə, Fransa, Almaniya iş adamları tərəfindən talan olunur. Gəlinin çox hissəsi isə mənfur siyasət sahibləri olan ermənilərə çatır.

(Davamı 6-cı səhifədə)

(Əvvəli 3-cü səhifədə)

Rayon ərazisinin 75,6 min hektarını və yaxud 44%-ni meşələr tuturdu. Meşələrdə palıd, fındıq, vələs, saqqızağacı, ardic, qoz, fındıq, çinar və s. qiymətli ağaclar bitir. Ağdərə rayonundakı Tərtər çayı vadisindəki Şərq çınarı meşəliyi xüsusi olaraq qorunurdu. İşğal olunmuş ərazidə 8036 hektar sanitariya-gigiyena və sağlamlaşdırma funksiyalı meşələr mövcud idi ki, bunun 628 hektarı şəhərətrafi yaşillıq zonası, 7408 hektarı isə su təchizatı mənbələrinin sanitariya mühafizə zonalarına aid meşələr idi. Ekoloji sistemlərin qorunub saxlanması bəşəriyyətin qarşısında kəskinliyi ilə durduğu bir şəraitdə yüz illər ərzində əmələ gələn Ağdərə meşələri bu gün qəddarcasına doğranaraq mebel düzəltmək məqsədilə xarici dövlətlərə satılır və ya Ermənistanı aparılır. Təbiidir ki, meşə olmayanda meşə heyvanları da məhv olur. Keçmişdə Ağdərə meşələrində yaşayan ayı, dağkeçisi, dovşan, çöldonuzu və s. heyvanlar, qırqovul, turac kimi nadir quşlar meşələrin məhv olması və ya ovlanması ilə tələf olaraq ekosistemdən çıxmışdır. İşğal nəticəsində rayondakı tarix və mədəniyyət abidələri dağıdılmış, təbiət amansızcasına məhm edilmişdir.

Ağdərə ərazisi işğal edildikdən sonra rayondakı qədim tarixi adları erməni vandaşları tərəfindən erməniləşdirilmişdir. Belə ki, İmarət-Qərvəndə Hakara kaberd, Umudluya Aknaberd, Seysulana Artsaven, Yarımçaya Hatsavan, Çaylıya Qeterat, Qazançıya Tıqranagert və sair adları verildi. Ümumilikdə, Ermənistan dövləti Azərbaycan torpaqlarının 20 faizini qeyri-qanuni olaraq işğal etmişdir. Ermənilər «torpağı viran qoymaq» taktikasından istifadə edirdilər. İşğal olunmuş ərazilərdə evlər, müəssisələr, kommunikasiya vasitələri, təbii sərvətlər talan edilir, dağıdılır, yandırılırdı. Müharibədə 20 min azərbaycanlı şəhid olmuş, 100 min nəfər yaralanmış, 5 min nəfər əlilə çevrilmişdi. Qaçqın və köçkünlərin sayı milyon nəfəri ötmüşdü [35].

Erməni işğalçıları tərəfindən 4861 nəfər azərbaycanlı, o cümlədən 314 qadın, 58 uşaq, 255 qoca əsir və girov götürülmüşdü [36]. Erməni faşistləri əsir və girovların həqiqi sayını beynəlxalq humanitar təşkilatlardan gizlədir, onlarla qeyri-insani rəftar edir, qul kimi işlədir, təhqir edir, alçaldırdılar.

İşğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən işğalçı ordunun dərhal, tamamilə və qeyd-şərtsiz çıxarılması tələbi BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü il 30 aprel 822, 29 iyul 853, 14 oktyabr 874 və 11 noyabr 884 sayılı qətnamələrində öz əksini tapsa da, Ermənistan müxtəlif bəhanələrlə onları yerinə yetirməkdən imtina edirdi [37]. Əslində münaqişə tərəflərindən birinə - Ermənistanı doğma, o birinə - Azərbaycana yad münasibət bəsləndiyindən bu qətnamələrin heç birində Ermənistan təcavüzkar elan olunmurdu. Bunlardan yalnız birində Ermənistanın adı

çəkilir və ondan tələb edilirdi ki, Dağlıq Qarabağa təsir göstərsin [38]. ABŞ, Rusiya və başqa dövlətlərin parlamentlərində özünə doğma münasibət görən Ermənistan təcavüzkar əməllərini azgınlıqla davam etdirir və təəssüflər olsun ki, bu proses bu gün də davam etməkdədir.